

2024 yılı *Dîvânu luğâti 't-türk*'ün yazılışının dokuz yüz ellinci yılı. Diyârbekirli Ali Emiri Efendi (1857-1924) tarafından satın alınıp milletine armağan edilen yazma İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi Arapça 4189 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Kâşgarlı HÜSEYİNOĞLU Mahmûd (1008-1105) tarafından 1072 Ocak 25'te yazılmağa başlanmış dört defa düzeltilip temize çekilmiş en son 1074 yılı Şubat ayının 10. pazartesi günü Bağdâd'da bitirilmiştir. Eserini dönemin halifesine, büyük bir ihtimalle, Alp Arslan (1063-1072)'in güveğisi Muhammed oğlu Ebû 'l-Kâsım Abdullâh Muktedî Kâim bi-Emri 'llâh (1075-1094)'a 1077'de sunmuştur. Türkçe madde başlı Arapça hacimli bir sözlüktür. Büyük boy 319 yaprak olup her yaprakta 17 satır bulunmaktadır. Kâğıdı vaktiyle -Çin, Hint, Afgan gibi- doğu ülkelerinde yapılmış olan sağlam ve kalın bir kâğıttır. Kitabın kimi yerleri yaşlık görerek kararmış ise de bozulmamış ve çürümemiştir. Birkaç kelime dışında her yanı iyice okunabilmekte, bundan kitabın iyi korunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Eldeki yazmanın istinsahının bitmesi Sâveli EBÛBEKİROĞLU Muhammed tarafından yazılışından 189 yıl sonra 1266 Ağustos 1 Pazar gününe rastlar. Kâtib Çelebî (1609-1657)'nin *Keşfu 'z-zunûn 'an esâmî 'l-kütüb ve 'l-fünûn*'unda (1. c. 808. s.) iki cilt olduğu kayıtlı iken elimizdeki tek cildir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesinde 1350. numarada kilisli muallim Ahmet Rifat Bilge (1876-1953)'nin el yazısı ile olan metin baskı sırasında matbaada kullanılan metindir. Karahanlı Hakanlığı [766-1212]'nın bir mensubu olan Kâşgarlı'nın ve eserinin Hakaniye Türkçesidir. Hâlen yazma olarak dört tercümesi mevcuttur.

Yazar Tarım, İla, Çüy ve Sir Derya havzalarındaki Türk illerini bizzat görmüştür; Argu, Çiğil, Kençek, Kıpçak, Oğuz, Türkmen, Uygur ve Yağmaların konuştuğu dilleri bilir; görmediği, aralarına giremediği Başkurt, Kay ve Kırgızcadan örnekler vermemiştir.

Yirmi dört yerde *Kur'an*'dan tanık getirmiştir. Üç yerde hadîs kullanmıştır. On dört yerde Arap atasözü kullanmıştır. *Tarafe* [ö. 564], *İmru 'l-Kays* [ö. 565], *Mecnûn* [Mulavvah oğlu *Kays*] [ö. 690-700], *Aşâ* [ö. 629? / 702], *Erkam oğlu İblâ'*, *Zü 'r-Rumma* [ö. 735], ve başkalarından Arap şiirine ait on dört alıntı yapmıştır.

İlk Türk haritası bu eserde kayıtlıdır.

Uygur harflerini ve Türk boylarının damgalarını tanıtan yaprakları mevcuttur. Hususiyetini kaybetmemiş eski Türk şiiri mısra başı ahenkli (kafiyeli) örnekleri mevcuttur.

ağruk ağır işiñni
adnâğuka yüdüirme
açrup özüñ üşērip

adnâğunı toğurma

“Ağır yükünü başkasına yükleme. Gözün kararacak kadar kendini aç bırakarak başkasını doyurma.”

(biz) tađ ata yortalım

budraç kanın irtelim

basmul bégin örtelim

amdı yigit yéwilsün

“Tan atıncaya kadar yola çıkalım. (Yabakuların başbuğu) Budraç’un kanını isteyelim, öcünü alalım. Basmilların beyini (de) yakalım. Şimdi, yiğitler (bunun için) toplansın, bir araya gelsin.”

kıkırıp atığ kemşelim

kalkan süñün çomşalım

kaynap yana yumşalım

katđı yağı yawalsün

“Nara atarak (düşman üzerine) atları(mızı) sürelim, kalkan ve mızraklar(ımız)la (düşman safları içine) dalalım, (önce, öfkeden) kaynayaıp köpürmüşçesine (dövüşelim), sonra (barış isteğinde bulunurlarsa) yumuşayalım; (öyle ki) sert düşman yumuşasın, yatışsın ve yola girsin.”

Yēr basruğı tāđ boğün basruğı bēg “Yerin direği dağ [Kur’ân, 78:7], halkın direği beydir.”

Yırāk yēr sāwin arkış keldürür “Uzak yerin haberini kervan getirir.” Bu, Arapların [Ṭarafe [ö. 564]’nin] şu sözü gibidir :“Azık vermediklerin sana haber getirir”.

tunğuç ‘ilk evlat’ ≠ *aştal* ‘son evlat’.

arkın ‘gelecek yıl’ ≠ *bıldır* ‘geçen yıl’.

çom- ‘dalmak’ *çöm-* ‘derine dalmak’.

cüzam : *anumı*.

dalyan : *ızdađ*.

heyelan : *eşkin*.

iskelet : *köwre*.

kahvaltı : *tutguç*.

kalp sektesi : *kültgü*.

kapşon : *yađalduruk*.

katarakt : *enüç*.

kemer : *egme*.

kireç : *ürjek*.

kör bağırsak : *bögen*.

lokma : *kalbuz*.

mangal : *köçürme ocak*.

mendil : *ületü, suvluk*.

mesane : *kawuđ*.

takma saç : *öñik*.

telaş : *beliđ, tezgi, tezig, ürkün*.

timsah : *alavan*.

tortu

: *çöp.*